

Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan

İstilâ Devirlerinin
Kolonizatör Türk
Dervişleri

[Nüfus ve İskân Meselelerine Dair Toplu Çalışmalar]

Hazırlayan:
Yahya Kemal Taştan

YAYIN NU: 1583
KÜLTÜR SERİSİ: 902

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-995-7

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Karakış Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ÖMER LÜTFİ BARKAN (1902 – 23 Ağustos 1979): Edirne’de dünyaya geldi. Edirne Numune Mektebi, Edirne Muallim Mektebi ve İstanbul Orta Öğrenim Mektebinde okudu. 1927’de Edebiyat Fakültesi ve Yüksek Muallim Mektebinden mezun olan Barkan, aynı yıl meşhur arkeolog ve sanat tarihçisi Albert Gabriel’in yönlendirmesiyle, Strasbourg Üniversitesine gönderildi. Burada Edebiyat ve Hukuk fakültelerinden lisans ile genel felsefe, sosyoloji ve psikoloji sertifikaları alarak 1931’de yurda döndü. Eskişehir Lisesi felsefe ve yurt bilgisi öğretmenliğine atanan Barkan, 1933 yılındaki üniversite reformu esnasında, doktora ve doçentlik tezi olmadığı hâlde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine naklen geçti. Yusuf Kemal Tengirşenk’in yanında Türk İnkılâp Tarihi doçenti oldu. Barkan, 1936-1937’de gerek *Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası* gerek *Ülkü* dergisinde dikkat çekici yazılar yazması üzerine, Ömer Celâl Sarc’ın talebiyle, 1937’de, - diğer görevinin yanı sıra - İktisat Fakültesinde İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya Kürsüsünde de görevlendirildi. 1938 sonunda *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kuruluş Devrinde Toprak Meselesi* konulu doçentlik tezini teslim etti. Birkaç ay sonra bilimsel konferans, kolokyum ve deneme dersini yine toprak meseleleri, nüfus ve arazi sayımları ile sürgünler konusunda veren Barkan, bu süreç boyunca çalışmalarının çeşitli aşamalarında jüri olan Fuad Köprülü, Ebülula Mardin, Şükrü Baban, Fritz Neumark, Gerhard Kessler gibi isimlerin onayıyla “umumi iktisat ve iktisadi doktrinler doçenti” oldu, bir yıl sonra da kendisine profesörlük unvanı tevcih edildi. 1939’da neşrine başlanan *İktisat Fakültesi Mecmuası*’nda yazı heyeti üyesi olan Barkan, 1951’de aynı yayının yazı işleri kurulu başkanı oldu ve ölümüne kadar bu görevi sürdürdü. Barkan, 1940’tan itibaren, Edebiyat Fakültesindeki Türkiye Teşkilat ve Müesseseleri Tarihi dersi dışında, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde Türk Hukuk Tarihi ve Toprak Hukuku derslerini okuttu. 1950’de İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya Kürsüsü başkanlığı ve 1950 – 1952 yılları arasında İktisat Fakültesi dekanlığı yaptı. 1955 ders yılının başında Strasbourg Üniversitesi tarafından fahri doktora verildi. Rockefeller Vakfının finanse etmesiyle Türk İktisat Tarihi Enstitüsünü kurdu. Gerek hacmi ve gerek muhtevasıyla ehemmiyet arz eden en mühim eserlerini bu dönemde kaleme aldı. 1957’de Ordinaryus payesini alan Barkan, üniversitedeki görevleri haricinde 1963’ten 1972’ye kadar İstanbul Özel İktisat ve Ticari İlimler Okulunda Genel İktisat Tarihi derslerini okuttu. 7 Temmuz 1983 tarihinde emekliye ayrılan Barkan, 23 Ağustos 1979’da vefat etti.

Ömer Lütfi Barkan’ın her biri alanında çığır açan eserleri XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esâsları. Cilt I, Kanunlar (İstanbul 1945); İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli (İstanbul -1970); Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (Ankara 1972), Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri (Ankara, 1988) adlı kitapları dışında

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri” adlı makaleleri, alanında bugün de önemini koruyan çalışmalarıdır.

İÇİNDEKİLER

IX Hazırlayanın Takdimi

- 101 Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi
- 119 Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri
- 133 Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân ve Kolonizasyon Metotları: Sürgün
- 147 Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler
- 339 Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler
- 447 Osmanlı Târihinde Rumeli'nin İskânı İçin Yapılan Sürgünler Meselesi
- 467 Türkiye'de Muhâcir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç
- 491 Toprak Reformları ve İç Kolonizasyon Meselesi
- 499 Dizin

Hazırlayanın Takdimi

Türkiye’de sosyal bilim geleneğinin doğuşu ve gelişimi ile imparatorluktan cumhuriyete geçiş süreci arasındaki yakın ilişkiler, pek çok araştırmacının dikkatini çeken konular arasında yer almaktadır. Her ne kadar bu konuyla doğrudan ilgili müstakil çalışmaların sayısı yok denecek kadar az ise de Türk siyasî hayatı ile Türk akademisinin tarihi arasındaki ilişkiler, kuşbakışı bir bakışla nazar edildiğinde bile dikkatleri çekecek kadar belirgindir. Özellikle sosyoloji, tarih, edebiyat ve halk bilimi gibi alanlar, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde Türkiye’de de pek çok ülkede görüldüğü gibi etkili olmuşlardır. Türkiye’de sosyoloji biliminin gelişmesinde önemli rolleri bulunan Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin’in, modern tarih anlayışının oluşumunda mühim bir yere sahip olup siyasetle de ilişkisi bulunan Yusuf Akçura ve Fuad Köprülü gibi figürlerin hayatları, bu geçiş süreci hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır. Sosyal bilimlerin Türkiye’de inkişafında, adı ilk başta zikredilmesi gereken Ziya Gökalp olmakla birlikte, onun akademideki hakikî tilmizi sayabileceğimiz Fuad Köprülü’nün mezkûr bilimler üzerindeki başat rolü, Köprülü’yü “suyun başı” addetmemizi sağlayacak kadar büyüktür. Üniversitede gerçek mânâsıyla bir ekol kurabilmiş olan Köprülü, Türkiye’de tarih, edebiyat, halk bilimi, hukuk tarihi ve iktisat tarihi gibi modern bilimlerin öncüsü olmuş; yayımladığı mecmualar ve yönettiği kurumlarla ilk ve ikinci kuşak sosyal bilimciler üzerinde etkileri bugün de süren derin izler bırakmıştır.

İmparatorluk Türkiye’sinin “devletin nasıl kurtulacağı”na dâir son yüzyılında formüle edilen temel sorusunda ve Gökalp’ten mülhem *ıçtimaiyat* kavramı etrafında şekillenen bilimsel anlayışta, devlet kutsanarak ona, Türk varlığının devamında başat bir rol biçilmiş; teşkilâtçı ve müesses bir nizamın ancak devletle kâim olabileceği ileri sürülmüştür. Kaynağını dinden ve gelenekten alan Osmanlı devlet anlayışının hanedan etrafında bir meşrûiyet hâlesi ören siyasî düşüncesi Cumhuriyet döneminde terk edilmiş, buna mukabil sözü edilen anlayış, bir *kutsallaştırılmış devlet* mitosu yaratılmasında da önemli görevler üstlenmiştir. *Kutsal devletten kutsallaştırılmış devlete* anlayışının öncülerinin kuşkusuz *ilmî Türkçülük*’ün akademideki temsilcileri olması ve aynı zamanda tarih, halk bilimi, iktisat tarihi

ve sosyoloji gibi bilimlerin Türkiye’de inkişafında rol almaları dikkate şâyandır. Başta ilmî Türkçülük’ün önderi sayılan Köprülü olmak üzere, onun açtığı yoldan ilerleyen Abdülbaki Gölpınarlı, Abdülkadir İnan, Nihal Atsız, Orhan Şaik Gökyay ve Ömer Lütfi Barkan gibi isimler kuşkusuz Türkiye’de sosyal bilimlerin gelişimine katkı yaparlarken bu geleneğin de öncülüğünü üstlenmişlerdir. Osman Turan, Halil İnalçık, İbrahim Kafesoğlu ve Mehmet Altay Köymen gibi isimler ise “ilmî Türkçülük” geleneğinin ikinci kuşak temsilcileri olmuşlardır. Birkaç ismi istisnâ olmak üzere bu ikinci kuşağın mensupları, soğuk savaş döneminin *Türk-İslâm sentezi* anlayışının mimarları olarak da ün kazanmışlardır.

Yukarıda zikredilen isimlerin her biri sahalılarında temâyüz etmiş kişilerdir. Barkan’ın ise kendisini diğerlerine kıyasla daha farklı kılan bir hususiyeti vardır. Bu hususiyet, Barkan’ın ilmî Türkçülüğü’nün, rakamlarla meşgul olması sebebiyle gayet soğukkanlı bir ton taşıyor olmasıdır. Barkan’ı ve her biri çığır açan eserlerini anlamak için bu eserlerin kaleme alındığı dönemin siyasî, sosyal ve kültürel şartlarını göz önünde bulundurmak gerekir. Akademiye intisabından ve ilk yazılarından itibaren onu bu zemini de dikkate alarak ele aldığımız takdirde karşımıza, hem pür-tarihçi hem de ideolojik üst anlatılara “gözle görülür bir biçimde” itibar etmeyen bir ilim adamı çıkar. Barkan, fikri ve kaygıları olan biridir fakat tabiri caizse o, milliyetçiliğini ve devletçiliğini, akademik kisvesinin altında rahatlıkla gizleyebilmiştir. Eserlerindeki bazı cümleleri cımbızlayıp bağlamından koparılmış bu cümlelerden hareketle devasa külliyatını itibarsızlaştırmak isteyenlerin göremediği en önemli özelliği belki de budur.

Barkan’ın üniversiteye intisabı ve kaleme aldığı ilk yazıları nazarıdikkata alındığında, Halil Bertkay’ın Barkan için kullandığı “devletçi-seçkin tarihçi” tanımı anlamlıdır.¹ Ne var ki Bertkay’ın pejoratif manalar yüklediği bu tanım yalnızca Barkan ile sınırlı değildir. Tek

¹ Halil Bertkay, “The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography”, *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* (ed. Halil Bertkay-Suraiya Faroqhi), London: Frank Cass, 1992, s. 172 (dipnot 77). Halil Bertkay’ın, Barkan’ın tarihçiliğine ilişkin tespitlerinin bir kısmı doğru olmakla birlikte “devletçi-seçkin tarihçi” nitelendirmesini yalnız Barkan’a atfetmesi doğru değildir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere, Türkiye’de sosyal bilim geleneğinde köşe başlarını tutan pek çok isim, aynı tecrübeyi yaşamıştır. Bertkay’ın, Barkan’a yönelik eleştirilerinin büyük çoğunluğu, Osmanlı Devleti’nde feodalitenin bulunup bulunmadığı meselesi ile ilgilidir. Bu konunun değerlendirilmesi, en azından bu kitapta toplanan makalelerin konusu olmadığından sonraya bırakılmıştır.

Parti ve Millî Şef döneminin “tarih memuru” tiplemesi, dönemin pek çok entelektüelini kapsayacak kadar geniştir. Üstelik milliyetçiliğin devletle kurduğu yakın münasebet, Tek Parti döneminden sonra da devam etmiştir. Dün olduğu gibi bugün de tarihçilik silkinde mensup milliyetçiler, devlet ve devletin temel politikaları hususunda benzer yaklaşımlara ve reflekslere sahiptir. Barkan’ın “soyut bir varlık olan devletle özdeşleştiği” iddiası², varlık sebebini devlette gören Türk milliyetçilerinin âdeta en belirleyici vasıflarından biridir. Bu durum, cumhuriyeti kuran iradenin milliyetçiliğe yüklediği anlam kadar, “millî devletin bekası” saikiyle da yakından alâkalıdır. Milliyetçiler bugün de aydın-memur ikilemini aşabilmiş değillerdir ve taşra milliyetçiliği ise varlığını hâlâ devletle özdeşleşmiş bir şekilde sürdürmektedir. Kuşkusuz milliyetçiliğin, bilhassa milliyetçi akademisyenlerin devletle kurduğu “fenâ fi’ d-devle ve mille” ilişkisinin ve romantik milliyetçiliğin, akademinin nesnel doğası ile barışamayacağı doğrudur. Ne var ki yalnızca bu fikri benimseyenleri romantiklikle itham etmek ve nesnel olmadıklarını ileri sürmek doğru değildir. Liberal sol da en az müttehemleri kadar romantik ve farklı bir muammanın temsilcisidir.

Kariyeri, milliyetçi ve devletçi politikaların belirleyici olduğu erken cumhuriyet döneminde şekillenen Barkan’ın “devletlü tarihçi” vasfını, onun akademik hayatının izdüşümlerine de yansıyan dönemin siyasî ve sosyal gelişmeleriyle birlikte okumak mümkündür. Hayatının, aşağıda kısaca özetlenecek olan dönüm noktaları, Barkan’ın tarihçiliğini, düşüncelerini ve bilimsel hayatını doğrudan etkilemiştir. Takipçileri, bu dönüm noktaları yerine eserleri ve eserlerinin etkileri üzerine yoğunlaşırken kimi milliyetçi tarih yazımı eleştirmenleri, bu dönüm noktalarının bir tesadüf eseri olmadığını vurgulamış; bir tarihinin kariyerinin bu sayede, yani âdeta devletin yönlendirmesi ile inşa edildiği sonucuna varmışlardır.

² Büşra Ersanlı, “The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline”, *The Ottomans and Balkans: A Discussion of Historiography* (ed. Fikret Adanır-Suraiya Faroqhi), Leiden: Brill, 2002, s. 151.

A. Ömer Lütfi Barkan'ın Kısa Hayat Öyküsü

Ömer Lütfi Barkan, 1902 yılında Edirne'de Buçuktepe Mahallesi'nde doğdu.³ Babası İsmail Bey, annesi Gülsüm Hanım'dır. Ailesi, Bulgarlarla meydana gelen çatışmalar esnasında Bulgaristan'ın en eski Türk şehirlerinden biri olan Eski Zağra'dan Edirne'ye göç etti. İlk tahsilini Edirne Numune Mektebi'nde tamamlayan Barkan, 1920'de Edirne Muallim Mektebi'nden mezun oldu. Bu yıllar; Balkan Harpleri, Edirne'nin sukutu ve istirdadı, Balkanlar'dan Anadolu'ya göçler gibi olayların ve gelişmelerin vuku bulduğu oldukça çalkantılı bir dönemdi. Muallim Mektebi'ni bitiren Barkan, üç yıllık ilkokul öğretmenliğinin ardından Cumhuriyet'in ilân edildiği yıl soluğu İstanbul'da aldı. Babasını genç yaşta kaybeden Barkan, annesi ve kız kardeşi Fatma Hanım ile birlikte İstanbul'a göç etti. Bir yıl Orta Öğretmen Okulu'nda okudu. Ardından 1924 yılında Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne kaydoldu. 1927 yılında bu bölümü bitirdi. Lise öğretmeni olarak yetiştirilmek üzere devlet tarafından Strasbourg Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne gönderildi. Türk *Promethe*'leri olarak yurtdışına gönderilen ve Atatürk'ün "kıvılcım olarak gidip volkan olarak dönmesini beklediği" bu talebeler arasında Barkan da vardı.⁴ Burada

³ *Türkiye'de Toprak Meselesi* adıyla yayımlanan makale derlemesinde, Barkan'ın kaleminden çıktığı anlaşılan akademik hayat hikâyesinde doğum yılı 1905 olarak verilir. Muhtelif kaynaklarda 1902, 1903 ve 1905 tarihlerine rastlanmaktadır. Ancak başta Halil Sahillioğlu, Mübahat Kütükoğlu, Hüseyin Özdeğer gibi talebeleri olmak üzere pek çok yayında doğum yılı olarak 1902 verilmektedir. Ömer Lütfi Barkan'ın hayatı ile ilgili bk. Mahmut H. Şakiroğlu, "Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan: 1902-1979", *TTK Belleten*, XLIV/173 (1980), s. 153-177; Halil Sahillioğlu, "Ömer Lütfi Barkan", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası: Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, XLI/1-4 (1985), s. 3-38; Mübahat Kütükoğlu, "Barkan, Ömer Lütfi", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 74-76. Hüseyin Özdeğer, "Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Tetkikler Makaleler*, cilt I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2000, ss. XIV-XVI. Buna mukabil onu yakından tanıyan Halil İnalçık, doğum tarihi olarak 1903 tarihini vermektedir. Kütükoğlu, yukarıda anılan ansiklopedi maddesinde Barkan'ın İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ndeki özlük dosyasından da faydalanarak doğum tarihini 1902 olarak göstermektedir. Üstelik merhum Barkan'ın mezar taşında da 1902-1979 tarihleri kayıtlıdır. Burada da Kütükoğlu'nun ve diğer öğrencilerinin belirttiği tarih esas alınmıştır.

⁴ Kansu Şarman, *Türk Promethe'ler: Cumhuriyet'in Öğrencileri Avrupa'da (1925-1945)*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 56.

sosyoloji, psikoloji ve felsefe gibi alanlarda sertifikalar alan Barkan, ikinci lisansını da yapmaya muvaffak oldu. Üniversite’de meşhur Fransız tarihçisi ve Annales ekolünün temsilcilerinden olan Marc Bloch’ın derslerine devam etti. Bunun yanı sıra Durkheim geleneğinin güçlü temsilcilerinden olan ve toplumsal bellek çalışmalarıyla ünlenen Maurice Halbwachs’dan dersler aldı.⁵ Strasbourg döneminde, tarihçiliğinde derin izler bırakan Henri Pirenne’in eserleriyle de tanışma imkânı buldu. Barkan’ın sosyo-ekonomik tarihe ve iktisat tarihine duyduğu ilgide Bloch ile ünsiyetinin ve Fransa’da yükselen Annales ekolünün etkili olduğu, hayatı hakkında kaleme alınan pek çok yazıda iddia edilmektedir.⁶ Hukuk Fakültesi’nden İktisadî İlimler yüksek diplomasını da alarak 1931 yılında yurda dönen Barkan, Eskişehir Lisesi felsefe öğretmenliğine atandı.

1933’teki üniversite reformu sırasında Barkan, Edebiyat Fakültesi’ne naklen geçti ve Yusuf Kemal Tengirşenk’in yanında Türk İnkılâp Tarihi kürsüsü doçentliğine getirildi. Böylece tarihçilikle ilk formel münasebeti başlayan Barkan, bu dönemde *Siyasî İlimler* ve Köprülünün direktörlüğünü yaptığı *Ülkü* mecmualarında tarımsal reform hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu’nda çiftçilerin hukukî statüsü ve Türkiye’de toprak meselesinin tarihî esasları hakkında kaleme aldığı makaleleriyle dikkatleri üzerine çekti. Söz konusu çalışmaları, İstanbul Üniversitesi bünyesinde yeni kurulmuş olan İktisat Fakültesi’ne transfer edilmesini sağladı. İktisat Fakültesi’nin ilk dekanı Ömer Celal Sarc bu konuda delâlet göstermiş, ayrıca rektörlüğe yazdığı talep yazısında “iktisat tarihine olan alakası ve arşivleri kullanması” gerekçelerini öne sürerek Barkan’ın İktisat Fakültesi’ne atanmasının

⁵ Halbwachs, İstanbul nüfusu ile ilgili kaleme aldığı bir makalede öğrencisi olmuş iki isme şu sözlerle teşekkür etmektedir: “Nous n’oublions pas non plus tout ce que nous devons à nos deux anciens étudiants, qui enseignent maintenant à l’Université d’Istanbul M. Omer Lutfu et M. Ziyaeddin Fahri.” Maurice Halbwachs, “La population d’Istanbul depuis un siècle”, *Annales sociologiques*, série E: 3-4 (1942), s. 18 (dipnot 1).

⁶ Konuyla alakalı müstakil bir çalışma için bk. Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih yazımı: Annales Okulu’nun Türkiye’deki Tarih yazımına Etkisi, Başlangıçtan 1980’e*, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2010, ss. 155-181. Sönmez, yerinde bir tespitle Annales ve Braudel etkisinin yöntemden ziyade çalışma alanlarıyla sınırlı kaldığını ifade etmektedir. Daha açık bir ifadeyle Annales tesiri esasen zarf ile sınırlı olmuş; mazrufa ise bigâne kalınması, Türk tarihçiliğinde yöntem tartışmalarının gelişimine önemli ölçüde engel teşkil etmiştir. Barkan ve Türk tarih yazıcılığında Annales etkisi, Barkan’ın iktisat tarihi ile alakalı daha sonra neşredilmesi düşünülen toplu makalelerinde ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NUN
TEŞEKKÜLÜ MESELESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi

Selçuklu-Bizans hudutlarında teşekkül eden bir uç beyliğinin kısa bir müddet içinde büyüyerek târihin akışını asırlarca değiştirecek kudrette bir imparatorluk hâline girivermesi ve yeni bir din ve kültürün taşıyıcısı olarak eski Bizans İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde kurulan yeni devlete bir Türk ve İslâm devleti damgasını vurabilmesi hâdisesi, târihçiler arasında henüz îzah edilmemiş bir mesele hâlinde münâkaşa edilip durmaktadır. Eski Osmanlı târihçilerininin mûcize nevinden vukû bulduğu kabul edilen bu hâdiseyi ilâhî takdirle îzah ediş tarzı mâlûmdur. İlk Osmanlı pâdişahlarının dirâyet ve şecâatiyle Tanrı adını yüce tutmak için kılıca sarılmış olan her biri esâtîrî bir şahsiyet hâline sokulmuş bulunan bu saltanatın kurucusu ünlü gâzilere karşı Allah'ın teveccüh ve yardımı ortada îzaha muhtaç bir mesele bırakmaktadır.

Bu işin, bu nevi bir anlayış yoluyla tatmin edici bir îzah şekline ulaşamayacağını takdir eden bir kısım ecnebî târihçiler ise, Türkler hakkında tetkik edilmeden kabul edilmiş menfî kanaatleri kafalarına koymuş olmalarından ve meseleyi daha geniş kadrolar içinde vaz' ve mütâlâa etmek için ellerinde mevcut malzeme kâfi gelmediğinden dolayı içinden çıkılmaz faraziyelerle târihî hakîkati zorlamaya mecbur kalmışlardır. Onlara göre, fütûhatın çekirdeğini teşkil eden Osman Bey ve silâh arkadaşları, göçebelik hayatının îcap ettirdiği cengâverlik hasletlerine fazlasıyla sâhiptiler. Ayrıca İslâm dinine yeni sokulmuş olduklarından, bir dini yeni kabul etmiş olanlara mahsus bir ihtiras ve taassupla bu dini yaymak için mücâdele ediyorlardı. Bu ihtiraslı gazâ ruhu ilk müşkülleri hallettiği gibi, fethedilen memleketler halkını bu îmanlı gâzilerin elinde yeni bir sirâyet kâbiliyeti kazanan İslâm dininin tesirlerine de mâruz bıraktı. Bu yeni din esrarlı bir maya gibi tesir ederek kütlelerin hamuruna yeni bir şekil ve mâhiyet

* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, I/2 (1944), ss. 343-356.

verdi ve onları yeni bir *Osmanlı milleti* vücûda getirecek şekilde yoğurdu. Bu sâyede Bizanslı Rumlar, sâdece isim ve din değıştirenerek târih sahnesine yeni bir ırk ve millet hâlinde ve üzerlerine yeni vazîfeler almış olarak çıktılar. Ve İslâmî bir renk ve cilâ altında eski Bizans'ı ihyâ ve devam ettirdiler. Henüz göçebe hayatının îtiyatlarını muhâfaza eden bir avuç Türk'ün bu büyük târihî oluş içindeki hakîkî rolü, olsa olsa böyle bereketli bir mayanın getiricisi olmaktır. Netîcede bir nevi gençlik aşısı vazîfesini gören bu mayanın tesiri altında kanında yeni bir hayatın ihtirasları tutuşan Bizans İmparatorluğu, eski haşmetli kudretini hatırladı ve kendi kendisini kurdu. Bu sûretle Osmanlı Devleti, Rum vezir ve idâreciler tarafından Bizans'ta görülen teşkîlâta göre kurulmuş olduğu gibi, onun kurucusu olmak iddiasında bulunan o bir avuç Türk'ün yeni devletin hamuru içinde ham malzeme olarak getirdiği hisse de ehemmiyetsizdir. Türkler yalnız yeni bir imparatorluk kurmak için kendilerine lüzumlu devlet adamlarını değil, imparatorluk harplerinde kan dökecek askerleri dahi yerli unsurlar arasından tedârik etmişlerdir.

Görülüyor ki ilmî olmak ve îzah etmek iddiasında bulunmalarına rağmen, bu faraziyeler bizi tatmin edici bir ruh ve metotla işlenmiş değillerdir. İlk Osmanlı târihçilerinin îzah tarzları olduğu gibi bunlar da Osmanlılarla bütün Türk-İslâm dünyasının insan kaynakları arasındaki münâsebetleri hesâba katmıyor ve 400 çadırılık bir aşîreti koskoca bir Bizans medeniyetiyle karşı karşıya bırakıyor. Bu sûretle bomboş bir Anadolu'da sürülerine otlak bulmak için başıboş dolaşan bir göçebe cemâati, günün birinde heybetli Bizans surları önünde gösteren hayâlî bir tablo ile başlattıkları târih sahnesinde, bir müddet sonra Anadolu yaylalarındaki boşluğun, Osmanoğulları idâresinde, önüne geçilmez bir kuvvet hâlinde kalkınarak memleketleri ve kültürleri teshir ettiğini görünce, bir türlü îzahı bulunmayan bir oluş karşısında bulduklarını hissediyorlar. Bu sûretle İslâmî bir renk ve cilâ altında devam ettiği farz edilen bu yeni Bizans İmparatorluğu'nda, müthiş bir sirâyet kuvvetini hâiz salgın hâlinde Bizanslı

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
KURULUŞ DEVRİNİN
TOPRAK MESELELERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri*

Bütün zenginliğini topraktan çıkararak bir devir ve cemiyet nizamının husûsiyetlerini anlayabilmek için, toprağın tâbi bulunduğu tasarruf şekilleriyle bu tasarruf şekillerinin îcap ettirdiği içtimâî münâsebetleri göz önünde bulundurmaya lâzım geleceği âşikârdır.

Bu itibarla biz, zirâî bir ekonominin hükümran olduğu Osmanlı İmparatorluğu nizamı içinde daha fazla halk yığınlarının hayat şartları ile alâkadar olmak isteyen sosyal ve ekonomik bir târîh işçiliği için, mevzûumuzu teşkil eden toprak meselelerinin tetkikini zarûrî bir methal telakkî etmekteyiz.

Bu bakımdan ehemmiyetli olan toprak meselelerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun bahse mevzû devirlerinde tetkik ederken imparatorluğun kuruluş devirlerine hâkim olan iki büyük vak'anın bu meseleler üzerinde tâyin ve îcap edici tesirleri olduğuna kâni bulunuyoruz.

I

Kuruluş devirlerine vasıflarını veren bu iki vak'adan birisi şüphesiz *tavâif-i mülûk* anarşisi içinde doğup onun zararına büyüyen ve yeni bir devlet telakkî ve nizamının zaferini temsil eden imparatorluğun soy ve toprak asâleti sınıflarına karşı açtığı uzun ve netîceleri îtibâriyle kat'î bir mücadeledir.

Filhakîka, bu mücadele netîceleri siyâsî olduğu kadar sosyal bakımdan da o kadar mühim olmuştur ki, imparatorluğun mukadderatına az çok uzun bir müddet iştirak etmiş ve bu mukadderat iştirakinin vermiş olduğu bünye müşâbehelerini iktisap etmiş bulunan ekserî memleketlerde asâlet sınıfları ve asillerin toprak mülkleri hakikî bir "mesele" hâlinde bir daha meydana çıkmamıştır.

* Ankara: Çığır Mecmuası Neşriyatı, 1939.

İşte bu “deneme” ile biz, imparatorluk nizam ve teşkilâtının, kendisine rakip bir prensip telakkî ederek, soy ve toprak asâletine karşı giriştiği mücâdelenin toprak meseleleri üzerindeki etkilerini ve toprak meselelerinin bu mücâdelelerde oynadığı rolü tâyine çalışarak ve netîce olarak bu sâhada “mâlikâne sisteminin sipâhî timarına doğru” mevcûdiyetini ileri sürdüğümüz bir inkişafın muhtelif merhalelerini tespite çalışacağız.

Bu hususta kullanılan malzeme ve tâkip edilen metot hakkında şunları söyleyebiliriz:

Vaktiyle hâkana mahsus olarak tanzim edilen ve bugün İstanbul’daki devlet arşivinde mahfuz bulunan arâzi tahriri ve istatistik defterlerindeki kayıtlardan istifâde ederek, muhtelif devirlerde mevcut olan toprak mâlikânelerinin ne gibi şerâit altında tesis edilip inkişaf veya inhilâl etmiş olduğunu tespit ederek onların ufak bir târihçesini vücûda getirmek bu sûretle elde edilen muhtelif toprak mâlikâneleri monografyalarında müşterek olan temâyülleri, onların hayatında müessir olan âmilleri müspet bir şekilde tâyine çalışmak.

Bu sûretle elde edilen netîceye göre, mâlikâne tarzında toprak tasarrufunun imparatorluk dâhilinde iki büyük düşmanı mevcuttur.

1. Büyük toprak mülkiyetlerinin husûsî şahıslar elinde uzun müddet kalmamasının en büyük sebebi, imparatorluk şeklinde bir devlet telakkîsinin toprak asâleti sınıflarının nüfuzuna karşı açtığı sinsi fakat devamlı bir mücâdeledir. İmparatorluk, Anadolu’da bulduğu ve ekseriya aynen kabul ettiği Rumeli’nde, Hıristiyan toprak asâletini kökünden koparıp attığı hâlde, fütûhat devirlerinde henüz hâkim olan feodal prensipler, hudut boylarının teşkilâtlandırılması gibi zarûretlerle, yeniden kendi eliyle tesis ettiği husûsî mülk ve vakıfların sâhiplerine karşı âdeti insiyâkî bir düşmanlık beslemekte ve fırsat düştükçe, bunların topraklarından bir kısmını veya tamamını devlete âit topraklara ilhak etmektedir. Her pâdişah değıştikçe beratlarını yenilemek ve mukarrernâme almak usûlünü büyük arâzi tahrirlerinde tâbi tutuldukları sıkı teftişler, bu hususta devlet hesabına büyük tensikata yol açmaktadır. Herhangi bir sâhada devlete karşı menfi bir vaziyet almış yerli beylerden bâzılarının da elinden mülk köyle-

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
İSKÂN VE
KOLONİZASYON
METOTLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân ve Kolonizasyon Metotları: Sürgün*

Osmanlı İmparatorluğu'nun teşekkülüne hâkim olan zarûretler henüz lâyıkıyla tâyin ve tespit edilmemiş olmakta berâber, bunlardan demografik olanların bilhassa nazarıdikkati celbeder mâhiyette bulunduğu şüphesizdir. Bu mecmuanın geçen Şubat nüshasında, Profesör Bay Fuad Köprülü'nün kitabını¹ tahlil ederken eserin bu meselelere dâir yapılması gereken tetkikat için bütün bir program teşkil eden fikirlerini kaydetmek fırsatını bulmuştuk. Burada şu kadarını hatırlatmakla iktifâ edelim:

Osmanlı İmparatorluğu'nun süratle ve önüne geçilmez tabii bir hâdise gibi genişlemesi mucizesini anlamak için Anadolu'da bilhassa XIII. asırda, Moğol istilâsını müteâkip, husûle gelen demografik ve sosyal büyük inkişafı hesâba katmak lâzımdır. Bu istilâların önü sıra itilip gelen diğer göçebe unsurlarla tevettürü artan ve âdeta işbâ hâline gelen Anadolu nüfusu boşanmak için garbe doğru tazyikini hissettirmekte idi. Diğer taraftan büyük bir imparatorluğun sosyal ve hukûkî kadroları içinde sıkışmış fazla kesif göçebe unsurların şehirli ve toprağa yerleşmiş çiftçi unsurlar üzerindeki tazyiki ve hayat tarzları arasında ana zıddiyetler de büyük çapta dinî ve mistik cereyanların ve isyanların zuhuruyla ayrıca tezâhür etmişti. Eğer hâsıl olan bu kesâfet ve gerginlik fütûhat sâyesinde garbe doğru boşaltılmasa idi, doğurduğu huzursuzluklarla mevcut sosyal nizamın tamâmen tahrip edilmesine sebep olacaktı. Bir taraftan Suriye ve Mısır diğer taraftan Rusya arasındaki büyük ticâret ve muhâceret yolları üzerinde daha evvel teşekkül eden Türk devletlerinin rolü de emme-basma bir tulumba gibi, Orta Asya kaynaklarından kabarak taşan ve bir müddet İran yaylalarında toplanan nüfus kitlelerini cezb ve daha garptaki hudutlara sevk etmekten ibâretti. Esâsen bu sûretle te-

* *Siyasal Bilgiler*, VI/69 (Birincikânun 1936), ss. 33-41.

¹ *Les origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NDA
BİR İSKÂN VE
KOLONİZASYON
METODU OLARAK
VAKIFLAR VE TEMLİKLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler

I İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler

Selçuklu-Bizans hudutlarında yaşayan bir uç beyliğinin, diğer emsâlinin mazhar olmadığı bir tâlihle, pek kısa bir zaman içinde târihin seyrini asırlarca değiştirecek kuvvetli bir imparatorluk hâline girivermesi hâdisesi, son zamanlara kadar birçok mâlûmları noksan bir muâdele şeklinde vazedildiği veyâhut Türk ırkının târihî varlığı hakkında mevcut ve an'ane hâlinde müesses dar ve kısır noktainazarlara esir kalındığı için, içinden çıkılmaz bir mesele teşkil etmekte idi.

Filhakîka, koskoca bir imparatorluğun kuruluşu nev'inden muazzam bir hâdise, bizde uzun zaman, sâdece pâdişahların dirâyet ve şecâati veya Allah'ın bu saltanatın kurucularına karşı gösterdiği lütuf ve inâyet ile îzah edilmek istenilmiştir. İlk Osmanlı menbalarında kaydedilmiş görülen Sultan Osman'ın rüyâsı, mûcize nevinden vukûa gelen bu hâdisenin îzahını ancak ilâhî takdir ile yapmak mümkün olduğuna inanışın bir ifâdesidir.

Bu işin îzah edilmesi matlûp bir mesele teşkil ettiğinin farkına varan daha yeni ve *ecnebi târihçiler* ise; Türkler hakkında tetkik edilmeden kabul edilmiş bâtil îtikatları kafalarına koymuş olmalarından ve meseleyi muhtelif cephelerden ve daha geniş kadrolar içinde mütâlaa etmeğe hazırlıkları ve ellerinde mevcut malzeme kâfi gelmediğinden, içinden çıkılmaz faraziyelerle *târihî hakîkati tahrif* etmeğe mecbur kalmışlardır. Meselâ, henüz son zamanlarda bu meseleyi tetkik etmiş bulunan Gibbons gibi müelliflere göre; Osmanlılarla Asya insan kaynakları arasındaki muvâsalanın rakip civar beylikler tarafından kesilmiş olması lâzım geldiğinden, bu devletin kurulması için lüzumlu unsurlar

* *Vakıflar Dergisi*, II (1942), ss. 279-386.